

Republiek vol republikeinen

De andere kant van de Weimarrepubliek

Een van de grootste misverstanden over de Weimarrepubliek is dat het een 'republiek zonder republikeinen' zou zijn. Er waren wel degelijk veel mensen bereid om de eerste democratie op Duitse bodem te verdedigen en te versterken. Een tegengeluid tegen het dominante verhaal over de zwakke Weimarrepubliek aan de hand van het 'democratisch bolwerk' Pruisen en de grootste, prorepublikeinse veteranenorganisatie, de Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold.

Filmtips voor in de klas

De redactie van *Kleio* verzamelde tips voor films en series die aansluiten bij de historische context Duitsland in Europa 1918-1991.

U vindt deze op www.vgnkleio.nl.



De prorepublikeinse Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold, de veruit grootste veteranenorganisatie van de Weimarrepubliek. Beeld: Bundesarchiv.

Natuurlijk, als men aan de Weimarrepubliek denkt, dan doemen vooral beelden op van opstanden en marcherende vrijkorpsen, van kruiwagens vol waardeloos geld, van radicale antisemieten die politieke moorden plegen en van Hitler die vlammende toespraken houdt. Er is nu eenmaal dat ene hele grote moment in de Duitse geschiedenis, dat zulke fatale gevolgen zou hebben voor de Europese en zelfs wereldgeschiedenis: op 30 januari 1933 ging de Weimarrepubliek ten onder, toen Hitler aan de macht kwam. Natuurlijk vraagt die ondergang van de Weimarrepubliek dringend om een verklaring. Dat is de taak van de historicus, en ook van de docent voor de klas. Hij of zij zal leerlingen moeten uitleggen wat de betekenis was van de nederlaag en revolutie van 1918-19, van het Verdrag van Versailles, de Ruhr-bezetting en de inflatie van 1923, de putschpogingen van links- en rechtsextremisten, van de Grote Depressie enzovoorts. Het is van belang dat steeds opnieuw uitgelegd wordt wat de zwakke plekken waren van de Weimarrepubliek, die zoveel vijanden had, niet alleen de nazi's en de communisten,

maar ook de nationaal-conservatieve oude elite die verenigd was in de DNVP (*Deutsch Nationale Volkspartei*). Aan die immense vijandschap valt niets af te dingen.

Deze kant van de Weimarrepubliek is in het algemeen al redelijk goed bekend. Bovendien, en veel belangrijker: een van de grootste valkuilen van de geschiedbeoefening is dat men gaat redeneren vanuit het 'eindresultaat' van een ontwikkeling ('teleologie'), in dit geval 30 januari 1933. Daardoor ontstaat het gevaar dat de gehele Weimarrepubliek te veel in de schaduw van Hitler komt te staan en men de 'andere kant van Weimar' over het hoofd ziet.

Politieke moord

Laat ik beginnen met een sprekend voorbeeld. Op 24 juni 1922 werd de Joodse minister van Buitenlandse Zaken, Walther Rathenau, vermoord door rechtsradicalen. De moord was mede een uitvloeisel van het rabiate antisemitisme, dat door en na de Eerste Wereldoorlog zoveel sterker was geworden. Dat was ernstig genoeg. Maar de ►

Patrick Dassen is universitair docent Algemene Geschiedenis aan de Universiteit Leiden en schreef onder meer *Sprong in het duister. Duitsland en de Eerste Wereldoorlog* (2014).



De begrafenis van de vermoorde Joodse minister Walther Rathenau was de grootste die Duitsland ooit had gekend. Zijn lichaam lag opgebaard in de Reichstag. Beeld: Bundesarchiv.

andere – minder zichtbare – kant van het verhaal is dat na de moord in het hele land demonstraties plaatsvonden waaraan miljoenen mensen deelnamen. Alleen al in Berlijn gingen de dag na de moord zo'n 500.000 mensen de straat op. De begrafenis op 27 juni was de grootste die Duitsland ooit had gekend. De moord lokte een ongekende golf van sympathie uit voor de Weimarrepubliek. Zo noteerde graaf Harry Kessler in zijn dagboek op 25 juni: 'De verbittering over de moordenaars van Rathenau is diep en echt, net zoals de aanhangelijkheid aan de republiek, die veel dieper zit dan het vooroorlogse monarchistische "patriottisme"'. Met andere woorden, er zit vaak een andere kant aan bepaalde verschijnselen die niet altijd even goed zichtbaar is – men moet steeds proberen de vele ambivalenties en nuances te zien. De Weimarrepubliek had ook kansen. Hierna zal ik kort ingaan op twee betrekkelijk onbekende – maar wel degelijk belangrijke – fenomenen van de Weimarrepubliek die de 'andere kant van Weimar' belichten, namelijk Pruisen als een 'democratisch bolwerk' en als tweede de *Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold*, de veruit grootste veteranenorganisatie. Het eerste is een voorbeeld van steun 'van boven' voor de republiek, het tweede van steun 'van beneden'.

Steunpilaar Pruisen

In het Tweede Keizerrijk (1871-1918) had Pruisen nog gegolden als het bastion van reactionaire krachten en agressief militarisme. Verrassend genoeg werd Pruisen in de Weimarrepubliek juist een steunpilaar van de democratische republiek. Dat was buitengewoon belangrijk, want Pruisen was Duitslands machtigste en met afstand grootste deelstaat, die maar liefst zo'n 60 procent van het Duitse grondgebied en bevolking bevatte. Veruit het grootste deel van justitie, de politie, het gemeentetoezicht, het onderwijs en algemeen bestuur – kortom, de instrumenten om macht uit te oefenen – waren niet in handen van de regering van het Duitse Rijk, maar in die van Pruisen. In de Rijksraad (de vertegenwoordiging van de deelstaten) bezat Pruisen 40 procent van de zetels.

De Ehrhardt-brigade probeerde in 1920 een staatsgreep te plegen in Berlijn. Beeld: Library of Congress.



'Wie Pruisen heeft, heeft het rijk' was niet voor niets een geveugeld gezegde. Dat Pruisen een bolwerk van de democratie kon worden, was voor een groot deel een reactie op de rechtse Lüttwitz-Kapp-putsch in maart 1920, die in Pruisen een diepe politieke breuk tot gevolg zou hebben (anders dan in Duitsland als geheel).

De putsch was voortgekomen uit woede over de gedwongen ontbinding van de vrijkorpsen. De slecht voorbereide coup mislukte echter, mede als gevolg van een algemene staking waartoe onder anderen de sociaaldemocratische president, Friedrich Ebert, had opgeroepen. Met zo'n twaalf miljoen stakers zou het de grootste staking uit de Duitse geschiedenis worden – een staking niet tegen, maar juist ter verdediging van de republiek. Dat was hoopvol voor Ebert en de zijnen. Maar van de andere kant was tijdens de putsch ook pijnlijk duidelijk geworden dat sommige ambtenaren, opgeleid en gesocialiseerd in het keizerrijk, weinig ophadden met de Weimarrepubliek: veel provincie- en districtshoofden waren gewoon aan het werk gebleven en in de provincie Oost-Pruisen had zelfs de hele top van het bestuur de regering van Lüttwitz-Kapp erkend.

Nieuwe leiding

Daarom werd na de coup in Pruisen een flinke verandering van de politieke leiding doorgevoerd. Te beginnen met het aanstellen van de SPD'er Otto Braun (1872-1955). Deze prominente en energieke sociaaldemocraat was, met slechts korte onderbrekingen, van 1920 tot 1932 minister-president van Pruisen. Braun, de 'rode tsaar van Pruisen', wilde dat Pruisen 'borg stond voor het voortbestaan van de Duitse republiek'. Al op 30 maart 1920, twee weken na de mislukte putsch, kondigde hij aan dat hij een 'verandering van hoofd en ledematen' wilde doorvoeren. De nuchtere, pragmatische en gematigde Braun wist in Pruisen opvallend stabiele regeringen te creëren, bestaande uit SPD, de links-liberale DDP en het katholieke Zentrum. 'Binnen twaalf jaar', schreef

hij niet zonder tevredenheid in 1932, 'is Pruisen, ooit een staat met enorme klassenverschillen en een grote politieke onderdrukking van de arbeidersklasse, een staat met eeuwenoude, feodale hegemonie van de *Junkerklasse*, veranderd in een republikeinse volksstaat.'



Onder leiding van de nieuwe Pruisische minister van Binnenlandse Zaken, de slagvaardige SPD'er Carl Severing, werden vergaande democratische veranderingen van het bestuur, de ambtenarij en de politie doorgevoerd, waarbij flink wat ontslagen vielen – het 'systeem-Severing'. Onbetrouwbaar gebleken districtcommissarissen werden vervangen door mannen van wie verwacht werd dat ze de republiek wél zouden verdedigen. En dat slaagde wonderwel. In 1929 waren 291 van de 540 hoge ambtenaren lid van een van de coalitiepartijen; 9 van de 11 provinciehoofden en 21 van de 32 districtshoofden waren lid van een van de coalitiepartijen. Terwijl in 1918 nog 11 van de 12 provinciehoofden van adel waren, waren er dat in de periode 1920-1932 nog maar 2. Ook andere sleutelposities van het binnenlands bestuur, zoals de Pruisische politie, werden nu bezet door leden van de Weimarcoalitie. Kandidaten voor hoge functies werden niet alleen mentaal en fysiek gekeurd, maar ook werd nagegaan of hun vroegere gedrag kon garanderen dat ze zich op een positieve manier voor de staat zouden inzetten. Zo kwam het dat in Berlijn tussen 1920 en 1932 robuuste en overtuigende republikeinen van sociaaldemocratische snit aan het hoofd van de politie stonden. Op deze manier werd Pruisen in de loop der jaren een democratisch bolwerk, een belangrijke reden waarom de republiek het überhaupt veertien jaar heeft volgehouden.

Toch zouden ook in Pruisen de tegenkrachten uiteindelijk te sterk blijken: in juli 1932 kwam er door een staatsgreep – de 'Pruisenslag' onder de nieuwe rijkskanselier Franz von Papen – een tragisch einde aan de sociaaldemocratische dominantie in Pruisen. Toen pas. Ook hier betekende de Grote Depressie een doorbraak van de NSDAP, die in 1928 nog slechts 2,6 procent van de stemmen had behaald.

Veteranen

Een tweede belangrijke steunpilaar van de Weimarrepubliek was de Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold, de prorepublikeinse, paramilitaire organisatie van oorlogsveteranen. De Reichsbanner werd opgericht op 22 februari 1924 en bestond tot maart 1933. Het belangrijkste doel van de Reichsbanner was de verdediging van de Weimarrepubliek tegen haar vele vijanden. Vooral de communistische opstanden en de Hitler-putsch in de herfst van 1923 hadden duidelijk gemaakt dat een bundeling van krachten tegen de rechts- en links-extremisten noodzakelijk was.

De Reichsbanner zou al snel een spectaculaire groei doormaken. De meeste historici schatten het aantal leden op 1 à 1,5 miljoen. Daarmee was de Reichsbanner veruit de grootste paramilitaire organisatie van de Weimarrepubliek. Immers, de *Stahlhelm*, de grootste rechtse paramilitaire veteranenorganisatie, had tijdens zijn hoogtepunt in 1929-30 niet meer dan 350.000 tot 400.000 leden en de *Jungdeutscher Orden*, een van de ideologische voorlopers van de NSDAP, telde vanaf het midden van de jaren twintig hoogstens zo'n 100.000 leden. Dat betekent dus dat de Reichsbanner ruim twee maal zo groot was als de twee belangrijkste rechtse-nationalistische paramilitaire organisaties samen.

'Pruisen werd een democratisch bolwerk, een belangrijke reden waarom de republiek het überhaupt veertien jaar heeft volgehouden'

In naam stond de Reichsbanner weliswaar boven de partijen, maar in werkelijkheid steunde de organisatie op de partijen van de Weimarcoalitie, de SPD, het Zentrum en de DDP. Maar de leden waren toch vooral aanhangers of kiezers van de SPD (zo'n 90 procent). Ook in sociaal opzicht behoorden de leden bijna allemaal tot de arbeidersklasse. De naam Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold verwees letterlijk naar de zwart-rood-gouden vlag ('banier'), de officiële vlag van de Weimarrepubliek en ook de vlag van de nationaal-liberale revolutionairen van 1848-49, als symbool van de Duitse democratie en eenheid. Daarmee plaatste de Reichsbanner zich in een duidelijke democratische traditie van de Duitse geschiedenis. Ook dat was een lijn van ►

Otto Braun, de sociaaldemocratische minister-president van Pruisen (1920-1932) voerde belangrijke hervormingen door ter verdediging van de Weimarrepubliek. Beeld: Bundesarchiv.

continuïteit, waarmee men tevens wilde aantonen dat de Weimarrepubliek in de Duitse geschiedenis geen afwijking was. Een van de belangrijkste concrete taken van de Reichsbanner was het beschermen van (verkiezings)bijeenkomsten van de coalitiepartijen, die nogal eens werden verstoord door rechts-nationale krachten, zoals de SA. Het grote belang van de Reichsbanner was dat de republikeinen nu vanaf 1924 ook eindelijk in de publieke sfeer aanwezig waren met hun marsen en herdenkingen. Tot die tijd waren vooral de luidruchtige vijanden van de republiek, zoals de vrijkorpsen en communisten, op straat zichtbaar geweest. Nu kwamen daar de honderdduizenden verdedigers van de republiek bij. Dat maakte een groot verschil.

De grondwet vieren

Naast het beschermen van de bijeenkomsten van partijen van de Weimarcoalitie waren voor de Reichsbanner herdenkingen en de viering van 'Republikeinse dagen' belangrijk. Centraal was 'Verfassungstag': vanaf 1921 de jaarlijkse herdenking van 11 augustus, de dag waarop de grondwet tot stand was gekomen (in 1919). De grondwet werd gezien als een goede manier om gelijkheid en burgerschap te versterken. Begeleid door eigen muziekkapellen waren er op 11 augustus in het hele land in talloze gemeenten feestelijke plechtigheden, optochten met de zwart-rood-gouden vlaggen, theateruitvoeringen, koorgezangen en openbare betogingen met prominente sprekers.

Een demonstratie van pacifisten in Berlijn, 1921. In de auto Elsa, de vrouw van professor Einstein. Beeld: Bundesarchiv.



Verder lezen

Clark, C., *IJzeren koninkrijk. Opkomst en ondergang van Pruisen, 1600-1947* (Amsterdam 2015).

Orlow, D., *Weimar Prussia, 1918-1925. The Unlikely Rock of Democracy* (Pittsburgh 1986).

Ziemann, B., *Die Zukunft der Republik? Das Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold 1924-1933* (Bonn 2011), ook online.

Ziemann, B., *Contested Commemorations. Republican War Veterans and Weimar Political Culture* (Cambridge 2013).

www.reichsbanner-geschichte.de: de overzichtelijke en informatieve website van de Reichsbanner, inclusief personen, thema's, primaire bronnen, bibliografie etc.

In 1929, bij de tienjarige herdenking, waren er in Berlijn honderdduizenden mensen op de been. Andere activiteiten waren de deelname aan 1 mei, de Dag van de Arbeid, en de herdenkingen van bijvoorbeeld de gesneuvelden in de revolutie van 1848-49. Ook werden gedenktekens opgericht voor republikeins gezinde politici die door rechts-extremisten waren vermoord, zoals Matthias Erzberger (Zentrum) en Walther Rathenau (DDP). Kortom, de Reichsbanner was zeer zichtbaar en veel leden waren dan ook uiterst actief in hun spaarzame vrije tijd en met gebruik van meestal eigen financiële middelen.

De Reichsbanner verdedigde niet alleen de Weimarrepubliek, zij was in de tweede plaats ook een organisatie van oorlogsveteranen. De ervaring en verwerking van de Eerste Wereldoorlog speelde een cruciale rol. Zeker in de beginjaren van de Reichsbanner had maar liefst zo'n 90 procent van de leden deelgenomen aan de oorlog. Dat ging dus om zo'n één miljoen ex-soldaten, die heel goed wisten waarover ze het hadden. Zij benadrukten vooral de verschrikkingen van de oorlog en keerden zich uitdrukkelijk tegen de agressieve en stoere mannelijkheidsmythe, die bijvoorbeeld de Stahlhelm voorstond.

Zo nam de Reichsbanner in alle duidelijkheid afstand van het oorlogsapparaat van het oude keizerrijk. De Weimarrepubliek was in de ogen van de leden een noodzakelijk gevolg van het volledige bankroet van het wilhelminische systeem en zijn heersende kaste. De dag van de wapenstilstand, 11 november, was voor hen dan ook een belangrijke dag. Om aan te tonen dat het ook anders kon, werden er in de jaren twintig met Franse oorlogsveteranen contacten ter verzoening en ontwapening aangeknoopt: de dood van soldaten moest niet leiden tot revanche, maar juist tot internationale verzoening.

Ter verwerking van de Eerste Wereldoorlog werden er talloze boeken en kleinere geschriften gepubliceerd. Daarin wezen de leden van de Reichsbanner bijvoorbeeld op de strategische blunders van de leiding van het keizerlijke leger, vooral van Hindenburg en Ludendorff. De belangrijkste les die de Reichsbanner uit de Eerste Wereldoorlog trok was een 'gematigd pacifisme'. Er waren in de beweging zelfs pacifistische officieren actief die bewust met de Duitse militaire traditie hadden gebroken, zoals Ludwig von Rudolph, die in het openbaar afstand nam van de Dolkstootlegende. Meer in het algemeen deed de Reichsbanner er alles aan om deze invloedrijke legende te ontcrachten.

Uiteindelijk zou ook de Reichsbanner begin jaren dertig niet opgewassen zijn tegen het agressieve geweld en de manipulaties van de nazi's (en de tegenwerking door de communisten). In de laatste fase van de Weimarrepubliek stond ook de Reichsbanner machteloos. Veel prominente leden zouden na 1933 in concentratiekampen om het leven komen. ■